

Po stopách člověka

Příroda, člověk a česká archeologie: obrázky z výstavy

Václav Matoušek

1. Před vstupem do galerie

Člověk, animal, symbolikum, žije současně ve dvou světech – ve světě reality a ve světě svých představ. Zkušenosti z obou těchto světů se v jeho vědomí prolínají a v rámci tvůrčího procesu zpětně působí na tvářnost reality i představ. Svůj nezaměnitelný svět si vytváří každý jednotlivec i každá společenská skupina. Svůj svět, respektive obraz světa, si vytváří i každý vědní obor a proto se, mimo jiné, můžeme setkat i s archeologickým obrazem světa.

Každý z dílčích mikrosvětů představ je v rámci společenského života vystaven každodenní konfrontaci s okolím, v němž, zjednodušeně řečeno, buď vítězí nebo prohrává. Vědecké obrazy světa mají v tomto nepřetržitém konkurenčním boji v rámci evropské kultury 20. století relativně velmi výhodné postavení. Jsou tvořeny způsobem, jenž je srozumitelný zpravidla velmi úzké skupině specialistů. Ti si ovšem také nárokují (zpravidla úspěšně) právo předkládat ostatním členům společnosti svůj zaručeně správný obraz světa. Významnou roli zde hrají hluboce zakořeněné tradice renesance, osvícenství, racionality a pragmatismu evropské industriální společnosti. A lidé, zpravidla nechápající oč se jedná, ale ochotně podléhající magickému kouzlu vědy, přijímají většinou předložený obraz světa za svůj.

Mimořádný význam pro tvorbu světa představ mají veškeré vědní obory podílející se na vytváření mýtu lidských (národních, regionálních) dějin. Touha po vědomí vlastní minulosti je v kontextu evropské kultury nesmírně silná a klade na každého, kdo tento obraz vytváří, velkou zodpovědnost. Té se nemůže vyhnout ani archeolog. Tím spíše, posunují-li kořeny naší existence do hlubin tisíců, ba miliónů let.

Hluboce pravdivá je myšlenka, podle níž je studium minulosti pouze rafinovaným studiem současnosti. "Každá doba nazírá na minulost svým způsobem a hledá v ní především odpověď na vlastní současné otázky" (Böhm 1941,33, k témuž např. Bloch 1977). Ani archeolog proto nemůže při své práci obcházet aktuální problémy světa.

Jedním z nejpálčivějších problémů celosvětového rázu je v současné době otázka postavení člověka v rámci živé i neživé přírody a důsledky tvorby lidského ekosystému na globální ekosystém celé planety. Kdo jiný než právě archeolog by se měl cítit povolán vyjádřit se k této problematice skrze milióny let trvající hominizační proces a desítky tisíc let vývoje společnosti člověka dnešního typu?

Archeologové tak skutečně od doby vzniku svého oboru činili a činí. Za více než sto let vytvořili celou galerii obrazů, na nichž je vztah člověka a přírodního prostředí zachycen. Projdeme si nyní tuto obrazárnu, vytvořenou myšlenkami, obsaženými v souhrnných pracích o českém (československém) pravěku a posuďme, do jaké míry bude výsledný dojem pro nás uspokojivý.

2. V expozici

"... nejen v přírodě, nýbrž v životě člověčenstva jeden a týž svrchovaný zákon panuje ... zákon pokračování od méně vyvinutých tvarů k dokonalejším plodům, a podobný zákon vládne taktéž životem národů a životem společenstva vůbec". Takto, zjevně ovlivněn Darwinem, formuloval v r. 1868 J. E. Wocel svůj přístup ke studiu pravěkých dějin Čech (Wocel 1868, 10). Další základní Wocelův postulát zněl: "dějiny člověčenstva vázány jsou ke kovu". Dokud člověk získával v přírodě prostředky k uspokojování svých potřeb vybaven pouze dřevěnými a kamennými nástroji, byl schopen zajistit si jen holou existenci. Teprve využití kovu jej osvobodilo ze zajetí přírody, umožnilo mu společenský rozvoj, "kterýžto jest hlavní podmínkou dějů historických" (c.d., str. 2).

Význam Wocelovy teoretické přípravy ke zkoumání pravěku vyniká zejména při srovnání s dílem autorů následujících syntéz, kteří počínaje J.L. Píčem a konče J. Schránílem, chápali přírodu jen jako jeviště, na němž se odehrává vývoj lidské společnosti. Smyslem charakteristiky přírodních poměrů v těchto syntézách bylo zdůraznit rozdíl mezi dobou diluviální a následujícími epochami, kdy se dějiny společnosti odehrávaly již v těch přírodních kulisách, které trvají dodnes.

Teprve více než 70. let po Wocelovi přisoupl v r. 1941 J. Böhm ke studiu dějin a teorií o vzájemném vztahu člověka a přírody. "Dějiny lidstva nejsou než stále prohlubovaný a organizovaný boj proti přírodě a neochabující snaha ji zvládnouti a zužitkovati" (Böhm 1941, 85). Aplikací zákona o zachování energie na vývoj společnosti (c.d., str. 115) předběhl J. Böhm vývoj našeho prehistorického bádání o řadu desetiletí.

Poměr člověka k přírodě považoval Böhm za důležitý činitel vývoje. Vzpouira proti přírodě byla důležitým hnacím momentem lidstva. Upozorňoval však, že významější vliv než přírodní prostředí, mělo pro člověka prostředí kulturní (c.d., str. 546) a že vývoj společnosti se neřídí přírodními, nýbrž společenskými zákony (c.d., str. 548). Pozoruhodné je i systematické utřídění přírodních prvků na složky stálé (zeměpisná poloha, výškopis, geologické poměry) a nestálé (podnebí a následně fauna a flóra). Autor nezůstal jen u teorie, ale aplikoval svůj model vzápětí na příklady z pravěkých dějin (c.d., str. 99 a další).

Ve vývoji vztahu člověka a přírody rozpoznal J. Böhm tři základní stupně, v nichž sledoval i filosofický podtext. Prvým stupněm je starší doba kamenná, kdy byl člověk součástí přírody (c.d., str. 148), byl proti jejím silám bezbranný (str. 72), ale v procesu hromadění a předávání zkušeností učinil objev své vlastní minulosti (str. 84). V mladší době kamenné se člověk vydělil z přírody, vytvořil si v ní vlastní společenské podmínky a to tak, že vyšel ze znalostí přírody a vybral a usměrnil ty její prvky, které mu nejvíce vyhovovaly (str. 148). Poznáním příčinnosti jevů objevil tehdy člověk svou budoucnost (str. 149). Poslední etapa začíná vynálezem bronzu (srv. s Wocelem – "dějiny člověčenstva vázány jsou ke kovu"). Tím, že člověk dokázal vyrobit a použít umělou, v přírodě se nevyskytující hmotu, získal nejúčinnější prostředek k jejímu ovládnutí (str. 214). Součástí bohatě rozvinuté teorie vztahu člověk–příroda je i přehled vývoje přírodních podmínek od pleistocénu do současnosti.

V následující syntéze J. Filipa z r. 1948 naše téma již tak rozpracované nenacházíme. Filip se v podstatě pohybuje mezi dvěma krajnostmi. Na jedné straně přisuzuje člověku roli pasivní: člověk je závislý na přírodních podmínkách a jeho postavení v přírodě ovlivňovalo jeho hospodářství a sociální život (Filip 1948, 59) a v důsledku toho lze kulturní změny vysvětlit ekologickou specializací, což autor dokládá příklady paleolitických kultur pěstních klínů, levalloisieny, clactonienu a mousterienu (str. 58). Tak se v českém prehistorickém bádání projevila teze, která se později v 60. letech stala jedním ze základních principů Nové archeologie – ta ovšem, stejně jako J. Filip, čerpala z odkazu ekologického pojetí archeologie, rozvíjeného v Evropě od 2. světové války (Slofstra 1974). I počátek neolitu charakterizuje J. Filip tak, že "změněné přírodní podmínky nutily lidstvo k novému způsobu života" (str. 102).

Na druhé straně však autor uvádí, že lidská společnost záměrně a rozumovou činností upravovala své postavení v přírodě (str. 58). V paleolitu člověk ještě nedovedl přinutit přírodu, aby mu soustavně poskytovala určité produkty (str. 59), ale v neolitu bylo již toto úsilí korunováno úspěchem. K čemuž J. Filip, podobně jako J. Böhm, dodává filosofickou doušku, že počínaje neolitem člověk již nežil jen přítomností, neboť díky poznání příčinné souvislosti jevů si lidstvo již dokázalo zajistit svou budoucnost.

Zajímavá je myšlenka, podle níž začal člověk vytvářet kulturní krajinu již po ústupu ledovců, tj. již v mezolitu (str. 85). Teorii vztahu člověka a přírody doplnil J. Filip opět přehledem vývoje přírodních podmínek v pravěku.

Dějiny národa českého, díl I. Starověk předznamenal Z. Nejedlý obsáhlou teoretickou statí, v níž bylo poprvé v syntéze českého pravěku jednoznačně formulováno dialektické pojetí vztahu člověka a přírody. S odvoláním na Marxovu a Engelsovu Německou ideologii, uvádí Nejedlý tezi o vzájemné podmíněnosti historie přírody a historie společnosti. Příroda umožňuje člověku jeho rozvoj, zároveň však člověk přírodu vytváří. Komplexní přístup k historii přírody a společnosti je podmínkou k pochopení dějin (str. 133). Bohužel

zůstalo v tomto případě jen u teorie, kterou autor při výkladu dějinného procesu téměř vůbec neaplikoval. Vznik neolitu charakterizoval Nejedlý po vzoru Filipově jako výsledek působení změny přírodních podmínek (str. 176), v otázce vzniku pozdní doby kamenné a doby bronzové navázal autor na původní Wocelovu tezi o určujícím objevu kovu (str. 176).

Pravěké Československo, kolektivní dílo pod vedením J. Neustupného (1960), je plně soustředěno na společenskou stránku dějinného procesu a teorie vztahu člověka a přírody zde samostatně formulována není. Podobně jako J. Böhm, připouští i J. Neustupný, že osvobození ze závislosti na přírodě začalo již v paleolitu. Již ve starším paleolitu byli lidé schopni přírodu využívat ve svůj prospěch (str. 45). Na rozdíl od předcházejících syntéz není v Pravěkém Československu zdůrazňován význam neolitu jako zásadní změny ve vztahu člověka a přírody, naopak autoři zdůrazňují, že na přechodu mezi mezolitem a neolitem byl člověk na přírodě silně závislý a jen za příznivých přírodních poměrů mohl od využívání určitých přírodních jevů přikročit k jejich usměrňování a posléze záměrnému vyvolávání (str. 84). Ovšem určení, kdy společnost tohoto dalšího stupně dosáhla, již v Pravěkém Československu nenacházíme. Kniha obsahuje rovněž přehled vývoje podnebí a vegetace od paleolitu až do současnosti, přičemž důraz je kladen na vylíčení přírodních poměrů v pleistocénu.

Odpověď na otázku, kdy došlo k rozhodujícímu obratu ve vztahu člověka a přírody nacházíme v Nástinu pravěkých dějin Československa (E. a J. Neustupný 1960), jenž je teoretickým protipólem praktičtěji zaměřeného Pravěkého Československa. Po vylíčení geografických poměrů naší republiky a vývoje přírodních podmínek v pleistocénu a holocénu přistoupili autoři k náčrtu vývoje vztahu člověka a přírody. V pleistocénu a na počátku holocénu nepříznivé podnebí ještě činnost člověka omezovalo. Teprve atlantské podnebí vytvořilo předpoklady pro vznik zemědělství, i když příčiny neolitizace našich zemí nelze spatřovat jenom ve změně podnebí. Další vývoj přírodních podmínek v následujících obdobích měl již na člověka malý vliv, neboť společnost již dokázala vnějším vlivům čelit – "tak přírodní prostředí ztrácelo postupně na svém významu" (str. 98).

Na rozdíl od svých předchůdců E. a J. Neustupní hlouběji teoreticky rozpracovali rozdíl mezi působením člověka na přírodu v období kořistnického a produktivního hospodářství. Zatímco v paleolitu a mezolitu člověk formoval své kulturní statky z přírody neživé (kámen), nebo umrtvené živé přírody (kost, dřevo) – srv. s Wocelom! – v neolitu využil přímo sil živé přírody, aby pro něj pracovala. Již nevynakládal svou fyzickou sílu v celém procesu získávání potravy, nýbrž jen na počátku a na konci výrobního cyklu. Důležitá je teze, že snaha přizpůsobit běh přírodních pochodů lidským potřebám, kterou lze v archeologických pramenech sledovat od neolitu, musela být připravena již v mezolitu (str. 113). Vývoj nového poměru člověka k přírodě byl však u nás završen až v eneolitu, kdy se člověk poprvé dokonale přizpůsobil středoevropským přírodním podmínkám (str. 137).

Nový je rovněž požadavek E. a J. Neustupných soustředit se na vývoj lesa, neboť ten "tvořil podstatu viditelného okolí své doby" (str. 98). Autoři tím vnesli do problematiky vztahu člověk – příroda dosud neužívané pojetí sociologické, které chápe krajinu jako opticky vymezený celek. Ve vztahu k lesu pak sledující činnost člověka v krajině od neolitu, kdy započalo mýcení lesa, přes pozdní dobu bronzovou, kdy mýcení zesílilo, až do středověku, kdy vědomé zásahy do lesa podstatně změnilý ráz krajiny (str. 98).

V r. 1963 se mezi autory souhrnných prací o českém pravěku vrací podruhé J. Böhm jako autor první kapitoly Československé vlastivědy (Macek 1963). V úvodu k líčení vývoje pravěké společnosti na našem území připomíná autor přirozenou "souvislost s ostatní živočišnou říší, totiž že člověk je jen pokračováním a vyvrcholením jejího vývoje" (str. 17). Rozdíl mezi člověkem a ostatními živočichy spatřuje J. Böhm v tom, že vznik nových druhů živé hmoty je podmíněn přizpůsobením jejich orgánů a vlastností přírodnímu prostředí, zatímco člověk se od počátku snažil přizpůsobit přírodu sobě. Vývoj člověka chápe autor jako proces přírodně společenský (biologicko – historický). Při charakteristice neolitu opakuje J. Böhm svou původní tezi, že člověk již netěží jen z toho, co mu příroda sama byla schopna poskytovat, nýbrž že se opíral, byť o ještě nedokonalou, znalost zákonitě se opakujících jevů, jichž dovedl záměrně užít pro výrobu potravin v množství, jež mu sama příroda neposkytovala (str. 32).

Při výkladu eneolitu uvažoval J. Böhm o tom, zda klimatické podmínky hrály roli v invazi potulných pastevců (podobně se domníval i Z. Nejedlý 1949, 190, jenž však tuto možnost odmítl). Svě úvahy o vlivu člověka na přírodu dovedl autor tentokrát až do doby halštatské, kdy předpokládal značné rozšíření kulturní krajiny vlivem zemědělské činnosti na úkor krajiny přírodní (str. 59).

Poslední souhrné zpracování českého pravěku kolektivem vedeným R. Pleinerem a A. Rybovou (1978) obsahuje v úvodu zatím nejrozsáhlejší pasáže věnované vývoji podnebí, přírody a člověka. Vyjádřeno pojmy J. Böhma, v maximálním možném rozsahu je předveden současný stav poznání vývoje krajinných složek stálých i nestálých a neméně obšírně je podán i stávající obraz hominizace procesu. Šíři a důkladnost záběru úvodních kapitol zdůvodňují autoři potřebou poznání vývoje přírodního prostředí jako důležitého prostředku k porozumění mnoha jevů v historii. Lze tak lépe sledovat, jak společnost na změny v přírodním prostředí reagovala – jak se jim bránila, využívala je, či je přizpůsobovala svým potřebám. Smyslem takto zaměřeného studia je získat poučení pro současnost i budoucí vývoj naší společnosti (str. 84).

S těmito obsáhlými partiemi poněkud kontrastuje úsporné vyjádření teorie vztahu člověka a přírody. Základem je marxistická teze o uvědomělé pracovní činnosti jakožto rozhodujícím činiteli hominizace procesu (str. 86). Čím méně byly rozvinuté výrobní síly společnosti, tím důležitější úlohu hrálo v životě lidí přírodní prostředí. S rozvojem civilizace se závislost člověka na přírodě značně uvolnila, ale vývoj společnosti byl po celý

pravěk typem přírodních podmínek silně ovlivňován (str. 51). Vzápětí se však autoři ptají (při výkladu paleolitu) : je třeba spatřovat příčinu evoluce člověka v jeho schopnostech, nebo naopak přírodní prostředí nutilo člověka k rozvoji způsobů, jak přežít ? A následně rezignují na odpověď s tím, že za současného stavu poznání jednoznačná odpověď není možná (str. 114).

V dílčích charakteristikách jednotlivých fází vývoje vztahu člověka a přírody autoři poslední syntézy v podstatě opakují myšlenky obsažené v předchozích souhrnných pracích, počínaje starším Böhmovým dílem. Paleolit a mezolit je charakterizován jako předproduktivní stádium vývoje lidstva, kdy si člověk opatřoval obživu výhradně exploatacím přírodního prostředí (str. 109). Tehdy byl člověk organickou součástí přírody (geobio-cenózy, str. 111). Vznik kulturní krajiny je spjat s vytvořením rolnického ekosystému v neolitu (str. 107), přičemž původ zemědělství je zřejmě ve specializovaném sběru (str. 165) a původ chovu zvířat vychází z poznání, že živá zásoba popravín se může sama obnovovat a rozmnožovat (str. 166). Působení člověka na přírodu se v časovém úseku eneolitu až doby halštatské projevovalo rozšiřováním osídleného území (str. 328, 538 a další).

3. Dojmy z expozice

Hodnotíme-li souhrně způsob pojetí problematiky vývoje vztahu člověka a přírody v přehledných dílech o českém (československém) pravěku, musíme konstatovat, že soustavně je rozvíjeno pouze studium vývoje přírodního prostředí a studium hominizačního procesu. Ve formulacích teorie vztahu člověka a přírody a v aplikacích této teorie na jednotlivé etapy dějinného procesu již plynulou návaznost a vzestupnou tendenci nepozorujeme. Kromě toho jsou v jednotlivých dílech patrné i určité rozpory. Jednak obecně v poměru teorie – praxe, jenž není vždy vyvážený. Nejvýraznějšími příklady jsou práce Z. Nejedlého s obsáhlým teoretickým úvodem, avšak s minimem teorie aplikované při konkrétním výkladu dějin a dále poslední syntéza vypracovaná kolektivem pod vedením R. Pleinera a A. Rybové, kde je naopak formulaci teoretických východisek věnována minimum prostoru, ovšem uplatnění teoretických postulátů nacházíme v tomto díle přinejmenším v takovém rozsahu, jako v předcházejících syntézách.

Pokusíme-li se stručně shrnout poznatky z výstavy obrazů příroda, člověk a česká archeologie, zjišťujeme že :

1) *jsme se seznámili se soustavným rozvojem teorie hominizačního procesu a soustavným rozvíjením teorie vývoje přírody v pleistocénu,*

2) *jsme zůstali neuspokojeni v touze sledovat rovněž soustavný rozvoj teorie vztahu člověka a ostatní přírody a aplikace této teorie na jednotlivé etapy dějinného procesu, zvláště pro období tzv. mladšího pravěku,*

3) *jsme poznali značný nepoměr mezi teorií a praxí (příkladem může být práce Z. Nejedlého s obsáhlým teoretickým úvodem, avšak s minimem teorie aplikované při konkrétním výkladu dějin, opačným příkladem jsou Pravěké dějiny Čech kolektivem pod vedením R. Pleinera a A. Rybové),*

4) *jsme byli soustavně utvrzováni v antropocentrickém pojetí světa, kdy měřítkem úspěchu lidského génia je údajné osvobození se z područí přírody a následné ovládnutí přírodních sil.*

Jinými slovy, prohlížení syntéz českého (československého) pravěku končíme trdným poznatkem, že sled obrazů vývoje lidského rodu, tak jak jej od 2. poloviny 19. století vytvářeli čeští archeologové a na nějž přirozeně dnes ve své práci navazujeme, je bezmála přesným opakem toho, co vyžaduje současná situace.

Buďme však spravedliví a nesuďme za to naše předchůdce zbytečně přísně. Své představy o minulosti tvořili v době závatného opojení ze zkrocení energie vodní páry, vůně benzínu a mocně dýmajících továrních komínů. Člověk chtěl poroučet větru a dešti a počínal si na své planetě jako lovec na africkém safari, jehož hrdost je úměrná počtu zabitých zvířat. Je přirozené, že takovou chtěl mít i svou minulost.

Oproti tomu ideální současný obraz minulosti by měl ukazovat:

- 1) *člověka, jako nedílnou součást přírody a lidský ekosystém, jako jeden ze subsystémů globálního celosvětového ekosystému,*
- 2) *kulturu, jako úspěšný adaptační mechanismus, jenž v průběhu vývoje lidské společnosti se stává mechanismem vražedným – tehdy, začnou-li působit v lidské společnosti i mimo ni nevratné změny,*
- 3) *dějiny společnosti, jako nepřetržitou interakci člověka a jeho prostředí, jejíž veškeré prvky jsou v neustálém pohybu,*
- 4) *současnou společnost a její postavení ve světě, jako zákonitě vyústění veškerého předcházejícího vývoje.*

Tradiční model tvorby společenských představ, jejichž stavebními kameny jsou informace o minulosti, směřuje k odstraňování nejistot ze současnosti a obav z budoucnosti cestou idealizace a heroizace minulosti. V současné době by nám však více prospěl postup opačný: kontrast tíživé současnosti, kdy jsme schopni alespoň částečně nahlédnout, co nám naši předkové nevědomky připravili. Nejistoty současnosti a obavy z budoucnosti bychom se měli pokusit odstraňovat strachem z minulosti. Jak řečeno výše, málokterý jiný vědní obor má pro tvorbu takového obrazu vhodnější předpoklady, než archeologie.

		1	2	3
Wocel	1868	+	+	-
Přč	1899-1909	-	-	+
Buchtela	1899	-	-	-
BNM	*1900	-	-	+
Schránil	1928	-	-	+
Böhm	1941	+	+	+
Filip	1948	+	+	+
Nejedlý	1949	+	+	-
Neustupný	1960	-	+	+
Neustupný	1960	+	+	+
Böhm	1963	+	+	+
Pleiner	1978	+	+	+

Tabulka 1. Základní přístup ke vztahu člověk-příroda. 1 - formulace teorie, 2 - aplikace teorie na dějinný proces, 3 - přírodní prostředí jako kulisa dějin, * - Buchtela, Niederle, Matiegka 1900.

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Wocel	1868	+	+	+	+	+					
Přč	1899-1909										
Buchtela	1899										
BNM	*1900										
Schránil	1928										
Böhm	1941	+	+	+	+	+					
Filip	1948	+	+	+	+						
Nejedlý	1949	+	+	+	+	+					
Neustupný	1960	+	+	+							+
Neustupný	1960	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Böhm	1963	+	+	+	+		+				
Pleiner	1978	+	+	+	+	+	+				

Tabulka 2. Rozsah aplikace teorie vztahu člověk - příroda na vývoj společnosti v Čechách (Československu). 1 - paleolit, 2 - mezolit, 3 - neolit, 4 - eneolit, 5 - doba bronzová, 6 - doba železná, 7 - doba římská, 8 - stěhování národů, 9 - období slovanské, 10 - raný středověk.

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Wocel	1868										
Přč	1899-1909	+									
Buchtela	1899										
BNM	*1900	+	+	+							
Schránil	1928	+									
Böhm	1941	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Filip	1948	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Nejedlý	1949										
Neustupný	1960	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Neustupný	1960	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Böhm	1963	+	+	+							
Pleiner	1978	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Tabulka 3. Rozsah popisu vývoje podnebí a přírodního prostředí. 1 - paleolit, 2 - mezolit, 3 - neolit, 4 - eneolit, 5 - doba bronzová, 6 - doba železná, 7 - doba římská, 8 - stěhování národů, 9 - období slovanské, 10 - raný středověk.

Literatura

- Bloch, M. 1977: The past and the present in the present, *Man* NS 12/2, 292-297.
- Böhm, J. 1941: *Kronika objeveného věku*. Praha.
- Böhm, J. 1963: Prvotně pospolná společnost. In: Macek, J.: *Československá vlastivěda, Díl II. Dějiny svazek 1*. Praha.
- Buchtela, K. 1899: *Vorgeschichte Böhmen*. Praha.
- Buchtela, K. - Niederle, L. - Matiegka, J. 1910: *Rukověť české archeologie*. Praha.
- Filip, J. 1948: *Pravěké Československo*. Praha.
- Nejedlý, Z. 1949: *Dějiny národa českého I. Starověk*. Praha.
- Neustupný, E. a J. 1960: *Nástin pravěkých dějin Československa, SbNM XIV, 95-221*.
- Neustupný, J. et al. 1960: *Pravěk Československa*. Praha.
- Přč, J. L. 1899-1909: *Starožitnosti země České*. Praha.
- Pleiner, R. et al. 1978: *Pravěké dějiny Čech*. Praha.
- Schránil, J. 1928: *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*. Berlin und Leipzig.
- Wocel, J. E. *Pravěk země České*. Praha.